

عنصر (اسقیل)

غلامرضا امین^{*}، محبوبه بزرگی، محبوبه خاتم ساز، بهزاد ذوالفقاری، روجا رحیمی، آزاده ریس دانا، محمدرضا شمس‌اردکانی، میثم شیرزاد، امیرمهدی طالب، عبدالعلی محقق زاده، سمیه اسماعیلی، فاطمه فرجادمند

شاخه‌ی گیاهان دارویی، گروه طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

چکیده

عنصر گیاهی متعلق به خانواده مارچوبه است که با نامهای مختلفی نظری "اسقیل" و "بصل الفار" در طب سنتی ایران شناخته شده است. در طب سنتی ایران از دو نوع عنصر "سفید" و "سرخ" نام برده شده است. در این مقاله سعی شده تا نمونه عنصر موجود در بازار دارویی ایران با مطالب مربوط به ماهیت آن در کتب طب سنتی تطبیق داده شده و نام علمی آن تعیین گردد. نتیجه اینکه کیاه اسقیل و یا عنصر ذکر شده در منابع طب سنتی با گیاه *Drimiamaritima*(L.) Stearn مطابقت دارد. آنچه به عنوان قسمت دارویی از این گیاه پذیرفته شده است پیازهای سفید آن می‌باشد. در ایران نیز آنچه در بازار دارویی عرضه می‌شود پیازهای سفید برداشت شده از نواحی مختلف است.

تاریخ دریافت: دی ۹۴

تاریخ پذیرش: فوریه ۹۵

کلید واژه‌ها:

مقدمه:

از جنس *Drimia* در دنیا ۱۶۰ گونه معرفی شده که ۹۹ گونه آن معتبر است و بقیه *Synonym* هستند یا معتبر شناخته نشده اند. از ایران فقط یک گونه *Drimiamaritima* به صورت وحشی وجود دارد که در استانهای جنوبی و گاهی در جنگلهای بلوط غرب ایران دیده شده است. این گونه قبلاً در ایران با نام *Urgineamaritima*(L.) Baker گنگی ۵ واریته و زیرگونه در دنیا معرفی شده که همگی *Gronovia* نام *Synonym* قرار گرفته اند.

سامی مترادف معتبر این گونه که در انگلیسی *Index Kew*) ذکر شده به صورت زیر می‌باشد:

Charybdis maritima (L.) Speta
Ornithogalum anthericoides (Poir.) Link ex Steud.
Ornithogalum maritimum (L.) Lam.
Ornithogalum squilla Ker Gawl.
Scilla anthericoides Poir.
Scilla lanceolata Viv.
Scilla maritima L.
Scilla serotina Schousb.
Squilla anthericoides (Poir.) Jord. & Fourr.

Squilla insularis Jord. & Fourr.
Squilla littoralis Jord. & Fourr.
Squilla maritima (L.) Steinh.
Squilla sphaeroidea Jord. & Fourr.
Urginea anthericoides (Poir.) Steinh.
Urginea insularis (Jord. & Fourr.) Grey
Urginea littoralis (Jord. & Fourr.) Grey
Urginea maritima (L.) Baker
Urginea sphaeroidea (Jord. & Fourr.) Grey

سیری در منابع گذشته:

پیاز عنصر توسط رومیان، سوریها و احتمالاً مصریان باستان شناخته شده بوده است و نشانه‌های وجود دارد که این گیاه برای درمان ایدم به عنوان درمان جانشین جراحی، مورد استفاده قرار می‌گرفته است (۱). بقراط و پلینی به آن اشاراتی داشته‌اند و دیوسکوریدوس ضمن اشاره به روش فراوری آن، پخته آن را برای مصرف توصیه کرده است و تاکید می‌کند اگر به خوبی نپزد می‌تواند آسیب رسان باشد (۲).

استفاده از عنصر سابقه‌ای طولانی در طب سنتی اقوام مختلف دارد. در پاپیروس ابرس^۲ به فرمولا سیون‌هایی اشاره

در منابع معتبر سنتی نام های متفاوتی برای عُنصُل ذکر شده که مهم ترین آنها به شرح زیر است:

بَصْلُ الْعَنْصُلِ، إِشْقِيل، عَنْصِلَان، اسْقِيل، إِسْقَال، پِيَاز دَشْتِي،

پِيَاز مُوش، بَصْلُ الْفَارَ، موشان پِيَاز (۱۴ و ۹-۵)

یکی از مواردی که در شرح گیاه عنصل همیشه مورد توجه حکماء طب سنتی بوده عدم استفاده از گیاه به فرم خام در داروهای خوراکی است و به این منظور روش های گوناگونی برای فرآوری عنصل استفاده می شده است. یکی از روش های استفاده از عنصل تهیه سرکه آن بوده که تا امروز نیز متداول ترین راه استفاده از این گیاه است. در روشی که در حال حاضر به کار می رود و در برخی منابع به آن اشاره شده عنصل تازه در سرکه جوشانده می شود (۱۳). علاوه بر این روش، در منابع طب سنتی راهکارهای دیگری نیز جهت تهیه سرکه عنصل پیشنهاد شده است. در برخی از این روش ها پیاز عنصل به صورت تازه و گاهی پس از خشک کردن در ظرفی سفالی و دربسته به مدت ۴۰ یا ۶۰ روز و گاهی تا شش ماه باقی میماند و سپس سرکه آن مصرف می شده است.

از دیگر روش های فرآوری عنصل می توان به تشویه آن در خمیر یا گل اشاره کرد. به این نحو که پیاز عنصل را درون لایه ای از خمیر به خصوص خمیر تهیه شده از آرد گیاه کرسنے و یا درون لایه ای از گل قرار می دادند و سپس درون اجاق یا تنور آن را می پختند. پس از پخته شدن خمیر یا خشک شدن گل، پیاز را از درون آن خارج می کردند و برای درمان به کار می برdenد. آب پز کردن گیاه همچنین خیساندن پیاز خشک شده در شراب یا روغن زیتون از دیگر روش های فرآوری گیاه بوده است (۸).

مشخصات گیاهشناسی:

نام علمی: *Drimiamaritima(L.)Stearn*

نام تیره: مارچوبه (*Asparagaceae*)

نام انگلیسی: *Squill, Sea onion*

گیاهی است با پیاز درشت، حدود ۲۰ سانتیمتر قطر، و یک کیلوگرم وزن و گاهی بیشتر تا ۳/۵ کیلو هم ذکر شده، تقریباً کروی با فلس های کاغذی قهوه ای در خارج، تا نیمه از سطح

شده که یکی از اجزای آنها عُنصُل است (۳). داشت استفاده از عُنصُل به یونانیان انتقال داده شده و اکثر دانشمندان یونانی این گیاه را می شناخته اند (۴).

به گفته ابن سینا عُنصُل را از آن جهت بَصْلُ الْفَار می گویند که کشنده موش است (۵). پیاز موش و پیاز دشتی نام های فارسی این گیاه می باشد. طبع عُنصُل گرم و خشک است. پیاز این گیاه نسبت به برگ و دانه های آن از نظر پزشکی بسیار با اهمیت تر است به همین دلیل بیشتر از سایر اجزای گیاه در منابع شرح داده شده است. پیاز عُنصُل گلابی شکل است و بعضی از عطاران وزن آن را تا پنج رطل نیز ذکر کرده اند (۶-۸). به گفته حکیم جرجانی بهترین نوع پیاز عُنصُل نوعی است که بسیار بزرگ یا بسیار کوچک نباشد چون رطوبت و یا خشکی زیادی خواهد داشت و نوع میانه و معتل در اندازه بهترین نوع عنصل است (۱۰). در برخی از کتب طب سنتی اشاره شده که پیاز عُنصُل در دو رنگ سفید و سرخ یافت می شود (۹ و ۱۱). بسیاری از مؤلفین به عُنصُل سرخ اشاره نکرده اند با این حال بیان کرده اند که نوعی از عُنصُل جهت مصارف درمانی مناسب تر است که سفید و درخشان و به رنگ مروارید باشد و نوع دیگر این گیاه برای درمان مورد استفاده قرار نمی گیرد (۱۲ و ۱۳). در هنگام استفاده از این پیاز باید از بخش داخلی آن استفاده نمود و بخش خارجی را کار گذاشت (۸). در کتب طب سنتی پیشنهاد شده که بعد از آن که پیاز از خاک خارج شد ساقه آن از درون پیاز بیرون کشیده شود و به وسیله یک پارچه شعله ور بر محل خارج شدن ساقه، داغ نهاده شود تا قوت دارو حفظ شود. برگ پیاز عُنصُل را به برگ سوسن، زنبق یا نرگس شبیه دانسته اند با این تفاوت که از آنها بلند تر و پهن تر است. به دلیل وجود رطوبت فضلیه زیاد برگها از پیاز رویش می یابند و مدت زمان زیادی باقی می مانند و تا هنگامی که پیاز در خاک است با خشک شدن برگ های قدیمی، برگ های تازه سبز می شوند و افزایشته می گرددند و برگ های خشک بر روی زمین پخش می شوند (۸) ساقه آن توپر و سبز مایل به زرد ذکر شده است (۷) ساقه نزدیک ریشه کمی پهن است و بر سر آن گلهای سفید طولانی قرار دارد و وسط گلهای سفید است. این گیاه در زمستان سبز می ماند (۷).

آمده است که بن دندان سخت کند و بوی دهان خوش کند(۱۶).

موارد مصرف امروزی:

کاربرد انواع فراورده های استاندارد شده پیاز عنصل (پودر خشک، عصاره و یا تنتور آن) در نارسایی قلبی I و II اساس طبقه بندی NYHA، آریتمی و مشکلات عصبی قلب تأثیر داشته است. گلیکوزیدهای قلبی (مشتقات بوفادی اینولیدها) سبب بروز اثر کرونوتروپیک منفی و همچنین اینوتروپیک مثبت روی ظرفیت کار عضله قلب که در نهایت اثر کلی کاهش عملکرد قلب را در پی دارد و از طرف دیگر موجب کاهش پرفساری دیاستولیک بطن چپ و نیز پرفساری پاتولوژیک وریدها می گردد.

از نکات قابل ملاحظه در استفاده از این گیاه و فراورده های دارویی حاوی آن، موارد منع مصرف در انسداد دهیزی بطنی درجه ۲ یا ۳، هیپر کلسیمی، هیپو کالمی، کاردیومیوپاتی هیپرتروفیک، سندروم سینوس کاروتید، تاکیکاردی بطنی و آنوریسم آئورتی قفسه سینه (یا سندروم WPW) ۱۰۱۰ می باشد. علاوه بر این همچون سایر فراورده های دارویی حاوی گلیکوزیدهای قلبی باید به تداخلات دارویی و مصرف بیش از حد این گیاه (یا فراورده های حاوی آن) دقت کافی نمود (۱۷).

نتیجه گیری:

در منابع طب سنتی گیاه عنصل با نام هایی نظیر اسقیل و بصل القار شرح داده شده است. در این مطالعه توضیحات ذکر شده در مورد گیاه عنصل در طب سنتی و کتب گیاهشناسی جدید مورد بررسی قرار گرفت. بر این اساس می توان نتیجه گرفت که گیاه اسقیل و یا عنصل ذکر شده در منابع طب سنتی با گیاه *Drimiamaritima* (L.) stearn مطابقت دارد. آنچه به عنوان قسمت دارویی از این گیاه پذیرفته شده است پیازهای سفید آن می باشند (۱۸). در ایران نیز آنچه در بازار دارویی عرضه می شود پیازهای سفید برداشت شده از نواحی مختلف است. البته هر چند در مقالات منتشر شده عنصل به خصوص نوع سفید در برخی موارد فاقد سمیت بوده (۱۹) اما همچنان به

زمین خارج شده است. برگهای قاعده ای زود افت، طویل با حدود یک متر طول، نیزه ای، سبز تیره یا سبز-آبی (glauce)، چرمی و با حاشیه ساده است. دمگل آذین که بعد از خشک شدن برگها ظاهر می شود، خوشه ای منفرد بوده و قرمزنگ است و کرکهای قرمزارغوانی داشته و ارتفاع آن حدود ۱/۵-۲ متر می شود. گلهای نر-ساده با پایک ارغوانی و ستاره ای شکل به قطر حدود ۱/۵ سانتیمتر بوده و در هر گل آذین تقریباً ۵۰ گل دارد. گلهای دارای ۶ کاسبرگ سفیدرنگ بوده که گاهی یک رگه قرمز طولی در وسط دارد. پرچم ها ۶ عدد می باشد. تحمدان سه برچه ای است. میوه کپسول و ۱-۲ سانتیمتر طول دارد.

این گونه سابقاً در تیره Liliaceae و سپس در تیره Amaryllidaceae قرار داشته و اخیراً در سال ۲۰۰۹ توسط Stearn در تیره Asparagaceae قرار گرفته است (۱۵). پراکنش در جهان و ایران: سواحل سنگی و صخره ای، به خصوص در حاشیه مدیترانه، جنوب اروپا، جنوب غربی آسیا و شمال آفریقا است. در ایران در سواحل خلیج فارس و در جنگلهای بلوط زاگرس می روید (۱۵).

موارد مصرف در طب سنتی

طبعیت این گیاه در آخر سوم گرم و خشک (۷) عنوان شده است. در دوم خشک نیز گفته اند (۷). منابع کهن طبی این پیاز را دارای رطوبت فضلیه، مدر بول و قاعده آور می دانند. همچنین آمده است که رطوبت محرقه (سوزاننده) دارد و پوست را زخمی می کند (۱۴,۶). برای این گیاه در بیماری بخش های مختلف بدن اثرات درمانی ذکر شده است. از بیماری های دماغی می توان به انواع سردرد، صرع، مالیخولیا، انواع فلچ و ورم سرد مغز اشاره کرد (۷,۶). پیاز عنصل همچنین در بیماری های ریوی و گوارشی واجد اثرات درمانی است. این دارو در تنگی نفس، سرفه مزمن، خشونت ریه و بیماری ربو کاربرد دارد. عنصل می تواند باعث تقویت معده و هاضمه شده، تخلیه معده را تسريع نماید. در بزرگی طحال مفید است (۱۴). این دارو همچنین می تواند در درد مفاصل، عرق النسا و نقرس مفید واقع شود. اسقیل به صورت موضعی در داء العَلَب و داء الحَيَّة موثر است (۱۴). درباره سرکه ی آن

می دهد، "داءالشَّعَلْب" نامیده اند.(فرهنگ اصطلاحات طب سنتی ایران).

۸. **داءالحَيَّة:** بیماری مار، مانند داءالشَّعَلْب است، با این تفاوت که تنها به مو و ریزش آن منتهی نمی شود، بلکه حالتی مانند پوست اندازی مار در پوست نازک بدن ایجاد می کند. در اثر داءالشَّعَلْب و داءالحَيَّة موی بدن بریزد و فساد در جلد پدید آید. فرق بینهما آن است که اگر با وجود تقرح جلد و سقوط موی، پوست باریک همچون پوست مار نیز از آن محل جدا شود، آن را "داءالحَيَّة" گویند و اگر پوست منسلخ نگردد، "داءالشَّعَلْب" خوانند (فرهنگ اصطلاحات طب سنتی ایران).

۹. NYHA(New York Heart Association) انجمن

متخصصین قلب نیویورک

۱۰. Wolff Parkinson White (WPW): نوعی آریتمی (بی نظمی در ضربانات قلب) است که موجب افزایش تعداد انقباضات بطئی با منشاء فوق بطئی می شود.

علت وجود ترکیبات گلیکوزید قلبی خطر بروز عوارض جانبی همواره محتمل خواهد بود. از میان روش‌های به کار گرفته شده برای فرآوری عنصل تهیه سرکه عنصل جالب توجه است. چرا که بر اساس تحقیقات انجام شده ترکیبات سمی در محیط اسیدی حذف می شوند.

حتی در صورت عدم سمتی عنصل، حذف ترکیبات گلیکوزید قلبی توسط سرکه می‌تواند منجر به کاهش عوارض جانبی احتمالی گردد. در هر حال به هنگام تجویز عنصل و سرکه آن و یا هر فرآورده دیگری که از این گیاه تهیه می‌شود باید علائم مسمومیت مانند کاهش اشتها، تهوع، اسهال و ریتم نامنظم قلب توسط پزشک و داروساز به بیمار گوشزد گردد.

پی نوشتها:

۱. شاخص کیو (Index Kewensis): فهرست اسامی علمی گیاهان دانه دار در سطح جنس و گونه که توسط باغ گیاه شناسی سلطنتی لندن منتشر می‌شود. (ویکی پدیا)
۲. پاپیروس ابرس (Ebers): دست نوشته مصریان مربوط به ۱۵۵۰ سال پیش از میلاد
۳. رطل : واحد وزن حدوداً معادل $409/31627$ گرم (دارونامه طوبیا)
۴. ربو: به تازی دشخواری (دشواری) دم زدن را گویند. (ذخیره خوارزمشاهی).
۵. ساقه در واقع همان دم گل آذین می باشد. (خانم مهندس خاتم ساز)
۶. عرقُ النَّسَاء: از جمله دردهای مفاصل است که از مفصل سُرین شروع شده، سپس از پشت بر ران پایین می‌آید، ممکن است تا زانو و قوزک پا هم امتداد یابد و هرچه مدتی طولانی تر شود، بیشتر پایین می‌آید. (فرهنگ اصطلاحات طب سنتی ایران).

۷. داءالشَّعَلْب: بیماری روباه، بیماری است که در آن ماده ردیهه ای در پوست و رویشگاه های مو (در سر و ابرو و موی و صورت) ساکن می شود. در نتیجه با خوردن ریشه مو آن را فاسد می کند و نمی گذارد غذا به ریشه های مو برسد. این حالت را به سبب اینکه در روباه ها هم روی

References:

1. Norn S, Kruse PR. Cardiac glycosides: From ancient history through Withering's foxglove to endogenous cardiac glycosides. *Dan Medicinhist Arbog*. 2004;119-32.
2. J Stannard. SquillIn Ancientand MedievalMateriamedica, With Special Referencetoits EmploymentforDropsy. *Bull N Y ACAD MED*. 1974 Jun; 50(6): 684-713.
3. Stoll A. Sur les substances cardiotoniques de la scille maritime (*Scilla maritima L*). *Experientia* 1954; 10:282-297.
4. Aliotta G, De Santo NG, Pollio A, Sepe J, Touwaide A. The diuretic use of Scilla from Dioscorides to the end of the 18th century. *J Nephrol* 2004;17(2): 342-347
5. ابو علی سینا. القانون فی الطب. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات ۱۴۲۵. کتاب اول. ص ۳۵۳
6. عقیلی خراسانی، سید محمد حسین. مخزن الادویه. تصحیح: شمس اردکانی، محمد رضا. رحیمی، روجا. فرجامند، فاطمه. اندیشه ظهور، تهران، ۱۴۶-۱۴۷. ص ۱۳۸۹.
7. نتکابنی، سید محمد حسین: تحفه المؤمنین. تصحیح: رحیمی، روجا. شمس اردکانی، محمد رضا. فرجامند، فاطمه. مؤسسه نشر شهر، تهران، ۱۳۸۶. ص ۴-۴۳.
8. قرشی، ابن نفیس: الشامل فی الصناعه الطبیعیه. انتشارات دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ۱۳۸۷. ص ۳۵۱-۳۳۱.
9. بیرونی، ابوریحان. الصیدنه فی الطب. تصحیح: زریاب، عباس. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۰. ص ۵۰-۵۱
10. جرجانی، سید اسماعیل. ذخیره خوارزم مشاهی. گرد آوری: ناج بخش، حسن. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ج ۱۰. ص ۴۱۷
11. مجوسی، علی بن عباس. کامل الصناعه الطبیعیه. قم: انتشارات جلال الدین، ۱۳۸۷. ج ۳. ص ۱۳۴.
12. رازی، بهاء الدوّلہ. خلاصه التجارب. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۸۲. ص ۵۷۳
13. عقیلی خراسانی، سید محمد حسین: قرابدین کبیر. دانشگاه علوم پزشکی ایران. مرکز مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل. ۱۳۸۷. ص ۶۲۰
14. هروی، موفق بن علی. الابنیه عن حقائق الادویه(روضه الانس و منفعت النفس). تهران: انتشارات دانشگاه تهران. چاپ اول، ۱۳۴۶. ص ۵۳
15. <http://www.kew.org/science-conservation/plants-fungi/drimia-maritima-maritime-squill>
16. ناج بخش، حسن. فرهنگ کتاب اغراض الطبیعیه و المباحث العلاییه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴. ص ۶۱۳
17. امامی ا. و همکاران. کتاب مرجع گیاهان دارویی. مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران. جلد دوم. مصص ۱۴۴۳-۶، ۱۳۹۲
18. British Pharmacopoeia. 2012. P.3641
19. Bozorgi M, Amin Gh, Shekarchi M, Rahimi R. Medicinal Plants of the Genus Drimia: a Review on Traditional Uses, Phytochemistry, Pharmacology and Toxicology. *J Tradit Chin Med*. 2015. In press